

ŽIDOVI I NJIHOV UTJECAJ NA TRANSFORMACIJU NASELJA PODRAVSKOG VIŠEGRANIČJA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

JEWS AND THEIR INFLUENCE ON TRANSFORMATION OF SETTLEMENTS IN PODRAVINA REGION OF MULTIPLE BORDERS IN LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Mr. sc. Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar"

Marulićev trg 19/1, Zagreb

Primljeno: 15. 9. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SAŽETAK

Zbog prostornog višegraničja Podravina i njezina trgovišta - Koprivnica, Ludbreg, Legrad, Đurđevac i druga - postaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća sve važnija na političkoj, ekonomskoj i društvenoj sceni Hrvatske, posebno poduzetnicima Židovima. Židovi u ove krajeve dolaze kao putujući trgovci već u 17. stoljeću, doseljavaju se u 18. da bi u 19. stoljeću, osobito nakon 1873. i dobivanja pravne i građanske ravnopravnosti, postali utjecajni građani i trgovci pridravskih gradova, trgovišta i sela. Iako je Podravina od 1857. do 1910. u cjelini demografski ojačala, broj židovskog stanovništva je opao na ukupan broj stanovništva, a neki su gradovi zabilježili vidljivo povećanje, što se očitovalo u činjenici da su Židovi u tim gradovima postali utjecajni u svim sferama gospodarskog, političkog i kulturnog života. Recimo, u Koprivnici su krajem 19. stoljeća Židovi držali velik dio koprivničke trgovine i sudjelovali su u svim važnim gospodarskim poslovima - bankarstvu, manufakturi i industriji, čime su potpomagali gospodarski razvoj ne samo Koprivnice, nego cijele Podravine, što je slučaj i u ostalim podravskim mjestima.

Ključne riječi: Židovi, Podravina, Koprivnica, Ludbreg, Legrad, Đurđevac, Hrvatska, ravnopravnost

Key words: Jews, Podravina, Koprivnica, Ludbreg, Legrad, Đurđevac, Croatia, emancipation

UVOD

Prostor Podravine od početka 18. stoljeća pa do kraja Prvoga svjetskog rata 1918. godine središte je svih previranja u hrvatskoj povijesti - od Ilirskog preporoda, revolucionarne 1848. do narodnih pokreta 1883. i 1903. godine.¹ Do 1871. godine prostor Podravine u određenom smislu je "reliquiae reliquiarum", razvija se pod dvije različite uprave - zapadni dio, od linije Koprivnica

¹ Feletar, 1988., 115.

- Legrad u sastavu je civilne Hrvatske, a ostali dio, uključujući dio Bilogore i Kalnika, pod jurisdikcijom je Vojne krajine.² Na razvoj Podravine utjecali su različiti upravni sistemi Provincijala i Vojne krajine, ali i urbani utjecaji iz Zagreba, Varaždina i izvan hrvatskih središta, ponajviše Graza, Maribora, Beča i Pešte. Zbog svojeg prostornog višegraničja Podravina i njezina trgovišta postaju sve važniji na političkoj, ekonomskoj i društvenoj sceni Hrvatske, ali i cijele Habsburške Monarhije, što je postalo sve izraženije početkom 19. stoljeća.³ Na prostoru Podravine Koprivnica je najbolje iskoristila svoj povoljan prometni položaj kao križno naselje između južnougarskog i sjevernohrvatskog prostora kada još ne postoji granica između njih.⁴

DOSELJAVANJE ŽIDOVA I DEMOGRAFSKE PRILIKE PODRAVINE

Možemo reći da je prva židovska obitelj na području Podravine bila obitelj pokrštenih Židova Ernusza (Ernušta),⁵ čiji su pripadnici bili gospodari Koprivnice, a peštanski veletrgovac i poduzetnik Ivan Eruszt Čakovečki (de Hampo) ujedinio je 1504. godine velik dio Podravine, Koprivnicu, Novigrad, Virje i Đurđevac. Obitelj Eruszt upravljala je Koprivnicom od 1477./78. godine kada ju je kralj Matijaš Korvin zajedno s Đurđevcem i Prodavićem te međimurskim utvrdama Čakovcem i Štrigovom ustupio braći Erusztima, Ivanu mlađem i pečujskom biskupu Žigmundu, sinovima te Katarini, udovici bivšeg slavonskog bana Ivana Erusza starijeg⁶ sve do 1541. godine kada Koprivnicom gospodar postaje Petar Keglević.⁷ Tijekom 15. i 17. stoljeća zbog turske opasnosti nema podataka o stalno naseljenim Židovima u sjevernoj Hrvatskoj, no ne može se tvrditi ni da ih nije bilo. Prva učestalija pojava Židova u krajevima oko rijeke Drave zabilježena je početkom 18. stoljeća,⁸ kada Židovi kao "putujući trgovci", tj. "trgovci pokušarci" dolaze u ove krajeve, obilaze sela, nude svoju robu, no zbog zakona o nezadržavanju vraćaju se kući (zakonski članak 19./1729. - dopuštao im je "pravo *térgovanja*", no po njemu je stalno naseljavanje bilo zabranjeno, ali ne i prebivanje na nekoliko dana u svrhu trgovine).⁹ Židovi se u Hrvatsku doseljavaju iz različitih dijelova Europe, ali u Podravini prednjače aškenaski Židovi doseljeni iz srednje Europe koji preko Gradišća i Mađarske, tj. ugarskih županija, naseljavaju manja trgovišta i gradiće u blizini mađarske granice.¹⁰ Nakon *Tolerancijskog edikta-Gens Judaica* kralja Josipa II. iz 1781./82. (za Ugarsku i Hrvatsku se primjenjivao od 31. ožujka 1783.) znatno se poboljšao položaj Židova na prostoru Habsburške Monarhije te počinje trajnije naseljavanje Židova u Hrvatsku, pa tako i Podravinu.¹¹ Njime su Židovi dobili dozvolu boravka u nekom mjestu, no to ipak nije značilo da Židovi u mjestu smiju posjedovati kuću ili druge nekretnine, zemlju, niti da se smiju baviti poslovima i obrtima. Za svoj boravak i sudjelovanje na sajmovima Židovi su morali plaćati tolerancijsku taksu. U dozvolama za naseljavanje bili su

² IBID, 115-117.

³ IBID, 122.

⁴ Feletar, 1986., 14.

⁵ Grgin, 2003., 128. - plemićka obitelj Eruszt (Ernušt) bila je židovskog podrijetla, a došli su u Ugarsku iz Švedske ili Austrije. U drugoj polovici 15. i prvoj polovici 16. stoljeća uživali su posjede u Ugarskoj i srednjovjekovnoj Slavoniji. Prvi iz obitelji Eruszt koji se doselio u Ugarsku sredinom 15. stoljeća i tamo se pokrstio bio je kasniji slavonski ban Ivan.

⁶ IBID, 125.

⁷ Feletar, 1988., 66.

⁸ Katalog, 1988., 136.

⁹ Gross - Szabo, 1992.

¹⁰ Švob, 1997., 13.

¹¹ Švarc, 1998., 378; Gros, 1987., 26; Gross, 1985., 361.

navedeni i uvjeti kojih su se Židovi morali pridržavati ako se žele nastaniti u pojedinom mjestu, no oni su bili različiti za svako mjesto ili grad. Smjeli su imati sinagogu, rabina i ritualno kupalište. Tek 1840. godine Židovi su dobili dozvolu boravka u Hrvatskoj, osim rudarskih mjesta, da bi Patentom od 31. prosinca 1851. stekli pravo naseljavanja u Hrvatskoj, a Patentom iz 1859. regulirano im je i osnivanje općina na tlu Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Židovi su pravnu i građansku ravnopravnost u Hrvatskoj stekli 1873. godine u vrijeme bana Ivana Mažuranića,¹² no ipak to nije bila prava ravnopravnost, jer po zakonu ipak nisu bili u svemu ravnopravni (zabranjivao se prijelaz katolika na židovstvo te nisu smjeli sklapati brakove s nežidovima katolicima). Od 1873. godine počinje njihovo gospodarsko, ali i političko uzdizanje u hrvatskom društvu. Židovi se u Hrvatsku naseljavaju prvo u manja mjesta, sela, trgovišta i gradiće, a tek kasnije usporedo s razvojem gradova i gospodarstva sele u veće gradove. Tako je slučaj i s Koprivnicom, gdje se Židovi prvo naseljavaju u njezinoj okolici, a kasnije povećavanjem broja doseljenih Židova sele se u grad Koprivnicu.

Kako smo već prije napomenuli, prostor Podravine bio je višegračan ili bolje reći od 16. do kraja 17. stoljeća nalazio se na svojevrsnoj tromedi Vojne krajine, prostora civilne Hrvatske i Osmanskog Carstva, a od kraja 17. pa do sredine druge polovice 19. stoljeća na tromedi hrvatskih županija, Vojne krajine i ugarskih županija pa se u vrijeme Turaka na tim prostorima obavljala zamjena zarobljenika. Tu je bila karantena za obranu od kuge pa su se tako prvi doseljeni Židovi u Podravini naselili upravo na tom višegračnom prostoru, koliko je poznato u Drnju, gdje i danas postoji ulica pod imenom Židovaroš.¹³ Drnje je, naime, bilo u tursko doba selo na Dravi, gdje su se na *Đurđevo* razmjenjivali zarobljenici.¹⁴ U Drnju su Židovi živjeli u napuštenoj protuosmanlijskoj utvrdi.¹⁵ U samoj Koprivnici prvi su tragovi Židova zabilježeni u vrijeme generala Becka, sredinom 18. stoljeća (1753.).¹⁶ Nisu živjeli u gradu, nego su dobavljali odijela za vojsku. Najbliže trgovište u Podravini gdje su Židovi tijekom 17. stoljeća živjeli bio je Legrad koji se smjestio na trgovačkom putu prema Koprivnici pa nije isključeno da su se legradski Židovi bavili trgovinom i trgovačkim poslom i u Koprivnici. U spisima legradskog magistrata iz 1672. godine među prisežnicima spominje se Samuel Ujlaki, koji bi po prezimenu mogao biti Židov,¹⁷ no prema popisima davanja poreza iz 1676. godine, za grad Legrad skupljao se porez kod Židova, no ne navodi se za koliko obitelji, niti poimenično, što je očit dokaz prisutnosti Židova na tim prostorima.¹⁸ Prvi pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu prema kanonskim vizitacijama je iz 1698. godine.¹⁹ U većini gradova sjeverne Hrvatske Židovima je tijekom 18. stoljeća dopušteno jednodnevno do trodnevno zadržavanje na sajmovima, uz plaćanje "tolerancije", koja je iznosila od 1 do 2 forinte po danu.²⁰ Da su prisutni u okolici te da dolaze u grad Koprivnicu na sajam vidljivo je iz molbe Koprivničanaca koji 1770. godine pitaju

¹² Švob, 1997., 23-24.

¹³ Švarc, 1998., 378; Petrić, 2000., 44, 87, B; Čini se da je u Drnju u napuštenoj utvrdi postojao geto za Židove koji se u izvorima zove *Židovaroš*. Po dokumentima nije jasno jesu li se tu prebivajući Židovi bavili trgovinom, što je vjerojatno jer je u blizini bila Koprivnica kao središte Varaždinskoga generalata.

¹⁴ Brozović, 1978., 47.

¹⁵ Petrić, 2000., 44,B; Petrić, 2002., 109-110 - Prema Petriću, najvjerojatnije se radi o getu u Drnju iz 17. stoljeća, kao i u Legradu.

¹⁶ Schwarz, 1901. - u tekstu navodi dopis Koprivčana - "*donec commandans a Beck eandem (liberam stationem) in Jurisdictionem Generalantanssem propter arendas pactatae mondurae militaris non non induxisset...*" iz Acta Consiliarum Croatica, 1753.

¹⁷ Petrić, 2002., 109-110.

¹⁸ Magyar-zsidó oklevéltár, 1959., 401-402.

¹⁹ Petrić, 2002., 109-110.

²⁰ Katalog, 1988., 136.

županiju križevačku koji namet da uzimaju od Židova kada trguju u gradu.²¹ Do sada se smatralo da je prvi imenom zabilježeni Židov u Koprivnici bio Izak David Jeüescher, turski Židov iz Sofije iz 1774. godine, trgovac koji je iz Trsta krenuo u Zemun, ali je uhapšen u Koprivnici,²² no u novo istraženim dokumentima mađarskih arhiva pronađen je Sámuel Wolff, kojeg navode kao *“jud von Koprainitz aus Croatien”* koji se 1756. godine sporio po pitanju trgovačkog posla s gradskim trgovcem Gottliebom Schindlerom pa je prema tome Sámuel Wolff prvi koprivnički Židov imenom i prezimenom.²³ Sljedeći poznati Židov iz Koprivnice je Marko Lazarovics, po čijem se imenu i prezimenu ne bi reklo da je Židov, no koji se navodi u popisu Židova iz 1768. godine, kao Židov iz *Kaproncze* i plaća toleranciju od 4 florena.²⁴ Prema Jozefinskom popisu iz 1787., tj. prijepisu tog popisa iz 1804./05. u Koprivnici se spominje 6 Židova.²⁵ No, ipak prve stalne zabilježene četiri obitelji u gradu su tek 1800. godine, a stanovale su izvan Koprivnice na tzv. Fridmanovom bregu, kraj kuće koprivničkoga krvnika. Te židovske obitelji su 1800. godine molile da im se odredi manja tolerancijska taksa.²⁶ Brozović navodi da su 1800. godine u Koprivnici živjele četiri židovske obitelji sa 13 članova.²⁷ No prema popisima Židova u Križevačkoj županiji, koji su se tražili kako bi se utjerala tolerancijska taksa, Židovi se spominju u mjestima *Rasinja, Szoboticza, Herešin, Ludbreg*.²⁸ U prvoj kanonskoj vizitaciji 1804. kanonik Juraj Pandurić izvješćuje da se uz rimokatolike u gradu Koprivnici nalaze također Grci i Židovi, ali ne u velikom broju.²⁹ To potvrđuje i popis takse tolerancije iz 1805./06. godine za Križevačku županiju, gdje su navedeni popisani Židovi, njih 31 za distrikt Koprivnica (*Raszinja, Ivanecz i Heressin*) i Ludbreg.³⁰ Iz kanonskih je vizitacija poznato da je 1810. godine od ukupno 2015 stanovnika u Koprivnici bilo 23 Židova,³¹ a 1847. od 3270 stanovnika već 40 Židova.³²

²¹ Schwarz, 1901., 190-191.; običaj je bio da za sajmove plaćaju 2 forinte, na što su se Židovi žalili jer već plaćaju tolerancijsku taksu. U Koprivnici je taj običaj postojao od 1769. godine i bilo im je dozvoljeno dolaziti samo na sajmove, za razliku od drugih gradova Požege i Srijema gdje su mogli dolaziti i druge dane.

²² Schwarz, 1901., 192. - Vlasti u Koprivnici su pitale Varaždin što da rade sa zarobljenikom židovskim.

²³ Magyar-zsidó oklevéltár, 1970., 422-424 - u svim dokumentima iz Soproni városi levéltár- Prothocollum judiciarum, za *Sámuel Wolffa*, navodi se da je *jud von Koprainitz*.

²⁴ Magyar-zsidó oklevéltár, 1974., 206.

²⁵ Petrić, 2000., 17, A.

²⁶ Petrić, 2000., 87.B.; Petrić, 2000., 17, A; Švob, 1997., 24; Petrić, 2000., 17, A Križevačka županija, kut.156/1800, br.7./1800; Križevačka županija, kut. 157/1800; spis 88/1800 - odluka komisije o toleranciji.

²⁷ Feletar, 1988., 201, Brozović, 1987., 47; ove židovske obitelji plaćale su općini 20 forinti i 20 krajcara u ime tolerancije poreza. Gradski magistrat se tužio na Židove i u jednom dokumentu napisano je: *“...Zaista, ne možemo se dovoljno čuditi kojim drzovitim čelom tvrdi ovaj narod da je prije u ovoj Kraljevini slobodno boravio i trgovinu tjerao, a da nikakav namet nije plaćao, dočim je općenito poznato, da je istom prije nekoliko godina general Beck bio dozvolio i povjerio im dobavljanje vojničke mundure, pak su se onda naselili što u Bjelovaru, što u Koprivnici. Ali makar da su tu i bili vojni dobavljači, mi ih u našoj jurisdikciji nismo nikada trpjeli toga radi, što otimlju siromašnim oporezovanim varošanima i obrtnicima različitom trgovinom (sukna, tkanine, kože, meda, sira i sl.) sredstva života, pak su se ovi tužili iz dana u dan. Odlučili smo zato na njih namet nametnuti. No, budući škode domaćima, odlučili smo ih ne pustiti ni na tjedne ni na godišnje sajmove. Zato molimo, da se odavle odstrane, što će jedina pomoć biti vapijućem siromašnom narodu.”*

²⁸ HDA - Križevačka županija, kut. 161/1800, spisi br. 24.-28/1800; u Rasinji (*Raszinja*) je spominje Samuel Breier (*Breyer*), u Sobotici (*Szoboticzi*), David Jacob, a u Herešinu (*Heresin, Jeressin*) Löbly ili Leöblui ili Leöblen Josepho (u svakom popisu drukčije piše). U Ludbregu se spominje Herschl Brayer; Magyar országos levéltár, Departamentum Judaeorum, kut., 97/1807.spis 66/1807 (16009) - isti ovi Židovi navode se i u popisu 1803./04. godine.

²⁹ Horvat, 1997., 40. b.

³⁰ Magyar országos levéltár, Departamentum Judaeorum, kut. 97/1807. - spis 33/1807. (15808) - poimenični popis Židova navodi za Raszinju Samuela Braijera, za Ivanecz Davida Jacoba za Heressin Josepha Löebbla i Josepha Steinera te za Ludbregu Hersel Braijera, sve ukupno 31 Židova.

³¹ Horvat, 1997., 40. b - vizitacija kanonika arhidakona Matije Vađona.

³² Švarc, 1998., 378; Horvat, 1943., 17-19.; Brozović, 1987., 80. - navodi da je 1866. Koprivnica imala 3224 stanovnika, od toga 40 Židova.

Godine 1840. Hrvatsko-ugarski sabor dopustio je stalno naseljavanje Židova u Hrvatsku, osim u rudarskim krajevima, a Hrvatski sabor preporučio je postupno izjednačavanje građanskih prava s ostalima narodima. U Hrvatskoj je tada živjelo po gradovima (Zagreb, Koprivnica, Osijek i dr.) i selima oko 2000 Židova.³³ Masovnije useljavanje Židova uslijedilo je tek nakon 1851. godine kada su Židovi dobili slobodu stanovanja pa tako 1869. godine od 3224 stanovnika u Koprivnici ima već 110 Židova.³⁴ Primjerice, godinu dana nakon Patenta 1852. Albert Hirschler dobio je dozvolu da može otvoriti trgovinu u Koprivnici.³⁵ Većina doseljenih Židova u Podravinu dolazi iz Mađarske (Gyögyes, Melek, Nagykanizsa, Miklò, Sziget, Nemes Patro, Csurgo, Berzencze, Nagybajom, Zálaegerszék, Mocsolád, Tétény, Kaposmezö, Vásvár, Kis Komárom itd.), iako je glavnina Židova iz mjesta Schlaining u Gradišću (Burgeland), njih 23 obitelji.³⁶ Prema popisu iz 1857. godine (u Mjestopisnom rječniku V. Sabljara, 1866.), u civilnoj Hrvatskoj živi 5227 Židova, a u Vojnoj krajini 259 Židova. M. Gross navodi drukčije podatke da je 1857. godine u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji od ukupno 865.009 stanovnika živjelo 5132 (0,60%) Židova, a u Krajini samo 12. U tom popisu za Koprivnicu spominje se da ima svoju bogomolju.³⁷ Prema Brozovićevu navodu, 1857. godine u Koprivnici žive 23 židovske obitelji.³⁸ Od 1857. do 1869. broj Židova se u županijama povećao za 35,06%. Najveću migraciju nalazimo u malim gradovima i križištima prometnica pa tako Koprivnica bilježi velik priljev židovskog stanovništva.³⁹

Popis Židova u Podravini prema popisima od 1857. do 1910. godine⁴⁰

Grad/ mjesto	1857.	1880. ⁴¹	1890.	1900.	1910.
Botovo	-	412/2	469/1	-	-
Botinovec	7	-	-	-	-
Cvetkovec	-	274/7	351/5	-	-
Delovi	-	419/5	458/3	487/2	483/3
Drnje	4	1097/16	1385/32	1306/12	1298/8
Đelekovec	-	1620/6	1802/6	-	2112/7
Đurđevac		6128/47	6504/42	7030/63	7563/51
Općina Đurđevac		40410/183	48179/271	53439/252	57840/209
Glogovac	-	-	-	-	399/1
Gola	-	2044/32	2546/53	2205/59	2061/42
Gorica	13	-	-	-	-
Gotalovo	-	629/10	729/10	761/3	826/6
Herešin	-	-	236/1	-	440/2
Hlebine	-	2004/15	2018/13	2056/14	2050/14
Imbriovec	5	499/14	603/17	668/4	736/3

³³ Katalog, 1988., 206.

³⁴ Švarc, 1988., 375

³⁵ Petrić, 2000., 41,A

³⁶ Brozović, 1978., 48.

³⁷ Švob, 1997., 32-34.

³⁸ Feletar, 1988., 200; Brozović, 1978., 47.-48.

³⁹ Gross - Szabo, 1992., 421.

⁴⁰ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, sv. 3., 1998., 1475-1524; Szabo, 1989., 2128-2138.

Grad/ mjesto	1857.	1880. ⁴¹	1890.	1900.	1910.
Jagnjedovec	-	394/7	476/8	496/7	513/7
Kamenica	2	-	-	-	-
Koledinec	-	228/5	-	-	-
Koprivnica s okolicom		4627/378	5118/389	5710/368	8018/447
Koprivnički Bregi	-	1400/5	1394/9	1368/14	-
Koprivnički Ivanec	-	1148/2	1365/3	1408/11	1562/2
Kunovec	6	632/3	735/5	833/6	862/8
Kutnjak	4	514/12	628/8	608/17	607/7
Kuzminec	9	685/5	-	798/7	760/5
Legrad	48	2705/129	2798/100	-	-
Lepavina	-	177/6	100/6	-	-
Ludbreg - Varaždin	20	244	263	265	203
Mali Otok	-	216/2	-	-	284/2
Molve		2744/16	2365/16	2604/12	2555/15
Novačka	-	-	714/4	-	-
Novigrad Podravski	-	3813/21	2960/18	3903/16	3909/21
Peteranec	-	2433/17	2384/14	2371/12	2446/15
Plavšinci	-	253/2	303/4	302/?	332/3
Rasinja	14	1091/6	1280/9	1308/12	1384/13
Rijeka Koprivnička	-	275/11	-	-	-
Selnica Podravska	3	-	570/3	609/4	584/2
Sigetec	-	1772/18	1895/15	2046/26	2049/6
Sokolovac	-	568/6	419/17	419/20	480/19
Srijem	-	-	238/9	-	-
Subotica Podravska	4	617/4	681/5	743/4	824/4
Torčec	-	895/7	1022/8	-	1048/3
Velika Mučna	-	-	445/5	-	609/7
Veliki Botinovac	-	-	-	-	288/3
Veliki Otok	-	515/3	612/7	625/3	-
Veliki Poganac	-	-	596/2	658/7	-
Virje		6611/26	5433/48	5525/35	5467/39
Vlaislav	-	-	260/5	297/2	-
Zablatje	-	360/4	432/4	-	-

⁴¹ U tablici je označen iznos Židova (bold) prema ukupnom broju stanovnika sela, mjesta ili grada.

Grad/ mjesto	1857.	1880. ⁴¹	1890.	1900.	1910.
Ukupno općina Koprivnica 1880. - 1910.		44.326/ 760	50.530/ 501	53.315/ 646	57.135/ 656 ⁴²
Koprivnica i okolica	119 /2,62%	565 /6,35%	398 /6,11%	382 /5,40%	447 /5,58% ⁴³
Kotar Koprivnica		187	242	209	175 ⁴⁴
Bjelovarsko-križevačka županija 1880. - 1910.		219.529/ 1463 810 /0,39%	226.210/ 1955 1138 /0,45%	302.362/ 2267 1349 /0,47%	331.385/ 2297 ⁴⁵ 1245 /0,40% ⁴⁶

Iako Podravina od 1857. do 1910. godine u cjelini demografski jača, broj židovskog stanovništva opada u odnosu na ukupan broj stanovništva. Gradovi i mjesta Podravine od 1880. do 1910. spadaju u Bjelovarsko-križevačku županiju, a kod nje je u postocima vidljiv rast židovskog stanovništva. Povećanju broja Židova u nekim gradovima i mjestima (Koprivnica, Gola, Drnje) pridonijela je gradnja željezničke pruge Rijeka - Zagreb - Koprivnica - Zakany - Budimpešta koja je puštena u promet 1870. godine pa se udio Židova npr. u Drnju popeo 1890. na 1,6%, u odnosu na 1880. kada je bio 1%. Krajem 19. stoljeća Židovi se sele u mjesta koja se nalaze na križićima putova, gdje je brži razvoj manufakture, industrije, obrta i trgovine, a koji im omogućava brže napredovanje u društvu.⁴⁷

REVOLUCIJA 1848./49.

Kada je godine 1848. počela revolucija koja je rezultirala ukidanjem feudalnih odnosa, Podravina nije ostala po strani tih prekretničkih europskih zbivanja. Potaknuti revolucionarnim gibanjima austrijskim je Židovima ustavom 26. travnja 1848. zajamčena građanska ravnopravnost, tj. posjedovanje nekretnina. Mađarski je krnji sabor neposredno prije sloma revolucije 28. srpnja 1849. izglasao zakonski članak o emancipaciji Židova.⁴⁸ Događaji iz 1848. donijeli su sjevernoj Hrvatskoj privremene teritorijalne promjene jer su Međimurje i Legrad vraćeni Hrvatskoj (oduzeti su opet 1860./61. i ostali su u sastavu Mađarske do 1918.). Upravo zbog blizine mađarske granice Podravina je bila uključena u vojne sukobe između hrvatske vojske lojalne bečkom dvoru i revolucionarne mađarske vojske. U mađarskoj revoluciji Židovi su se pridružili Mađarima pa se zbog toga u nekim mjestima pogoršao njihov položaj, no zato što su uživali zaštitu bana Josipa Jelačića spriječeno je u nekim mjestima njihovo protjerivanje.⁴⁹ Godine 1847. u gradu Koprivnici bilo je 8 židovskih obitelji⁵⁰ za koje 1848. godine okolno stanovništvo nije

⁴² *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, sv. 3., 1998., 1475-1524.

⁴³ Ovo je zajednički popis svih mjesta Podravine plus kotar Koprivnica koja je imala 187 Židova.

⁴⁴ Švob, 1997., 46-47., uži prostor grada, samo Koprivnica.

⁴⁵ Švob, 1997., 48. - analizirano prema popisu Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1880., 1890., 1900., 1910.

⁴⁶ Szabo, 1989., 2136, ovo je bez gradova u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.

⁴⁷ Petrić, 2000., 23-47.B; Feletar - Prvčić, 1993., 33.

⁴⁸ Gross - Szabo, 1992., 419.

⁴⁹ Gross, 1987., 26.

⁵⁰ Križevačka županija, br. 424/1847.; - (2420/1847.) - u popisu su za 1847. godinu nabrojene obitelji: Ignatius Kreuc, Josephus Steyner, Samuel Firsl, Josephus Fridfeld, Alexander Mailender, Theresia vidua Betlheim, Josephus Steiner, Jacobus Spiear.

zahtijevalo da se istjeraju iz grada, niti se u tegobama i potrebama grada Koprivnice tako nešto tražilo,⁵¹ kao što je bilo u nekim gradovima.⁵² Na Križevačku županiju bilo je upućeno pismo da se posebno pazi na Židove koji tu prelaze granicu te dolaze iz Mađarske kako bi Mađare izvještavali o našem prilikama.⁵³ Nakon revolucije svi ti zakoni o dobivanju ravnopravnosti su povučeni, da bi ponovno 1860. godine carskim patentom Židovima bilo dopušteno posjedovanje nekretnina. Zanimljivo je da se ti novodoneseni zakoni tijekom revolucije nisu protezali na Hrvatsku i Slavoniju. Iako se različitim odredbama ograničavalo njihovo naseljavanje u Hrvatsku i Slavoniju, s obzirom na ekonomsku modernizaciju uslijedio je 50-ih godina 19. stoljeća veći val migracije Židova u ove dijelove. Usprkos ograničenjima, u nekim gradovima i mjestima već prije 1848. živjeli su imućniji Židovi.⁵⁴ Do 1848. godine Židovima je bilo dopušteno da se bave bankarstvom, trgovinom, mešetarstvom i lihvarstvom, koje je imalo periferno značenje u feudalnoj ekonomiji, ali je omogućavalo relativno brzo bogaćenje. To je povećavalo vjersku netoleranciju, a u nekim slučajevima i mržnju katoličkog stanovništva prema Židovima.⁵⁵ Prema pisanju dopisnika Ivana Vrančića u *Novinama dalmatinsko-horvatsko-slavonskim*, 1847. kaniški Židovi su poplavili koprivničko tržište pa je strancima bilo zabranjeno kupovati do 9 sati, a s druge strane povećala se cijena proizvoda. Prema pisanju autora članka, gradski kapetan istjerao je navedene trgovce i stekao hvalu "svega građanstva".⁵⁶

RAZVOJAČENJE STAROG BJELOVARSKOG GENERALATA

Godine 1871. došlo je do razvojačenja bjelovarskoga generalata, tj. đurđevačke i križevačke regimente i tada su neka podravska mjesta postala dio civilne Hrvatske (Peteranec, Novigrad Podravski, Đurđevac i dr.). Razvojačenjem toga kraja došlo je do naglog uspona trgovine u kojoj su prednjačili Židovi. Godine 1875. u novoj teritorijalnoj podjeli Koprivnica postaje sjedište podžupanije (pripadaju joj Ludbreg, Mali Bukovec, Rasinje, Đelekovec, Drnje, Sokolovac, Novigrad, Virje i Molve). Od 1866. godine na području Podravine formirana su tri upravna kotara: Ludbreg, Koprivnica i Đurđevac. Usporedo s razvojačenjem, na podravskom selu dolazi do snažnog raslojavanja stanovništva. Vlastela koja su propadala nisu prihvatila nove industrijske inovacije, nego su pojačali iskorištavanje podravskog seljaka, što dovodi do pauperizacije podravskog sela, pojave zelenaštva (lihvarjenja) i početka emigracije unutar dvojne monarhije i u prekooceanske zemlje. Tu je situaciju posebno pogoršala velika agrarna kriza između 1873. i 1895. godine koja je pogodila sjevernu Hrvatsku.⁵⁷ Očito je da su tu situaciju iskoristili podravski Židovi koji su se, poučeni iskustvom iz prošlosti, brzo okrenuli tržišnoj ekonomiji i razvili uspješnu trgovinu u Podravini.

⁵¹ Varaždinska županija, kut. 499/1848., spis 909/1848.

⁵² Dobrovšak, 1997., 82-83. - u tekstu su donesena sva zahtijevanja koja su tražila da se odstrane Židovi iz mjesta (Požege, Varaždina općine Bjelovara...).

⁵³ Križevačka županija, kut. 435/1849.; (1629/1849).

⁵⁴ Gross - Szabo, 1992., 420.

⁵⁵ Sabolović-Krajina, 1991., 162-163.

⁵⁶ Petrić, 2000., 68, A - autor članka u *Novinama* opisuje ih riječima: "Da su to ljudi koji kakav pošten zanat ili trgovinu tjeraju, jošte bi jezik za zube metnuli-nu sve samo dečurlija iz željezne županije isterana, ovde od kuće do kuće hodeća, svet očevdno varajuća i mnogo smutnje izvršeća."

⁵⁷ Feletar, 1988., 124-125.

NARODNI POKRET 1883.

Nakon zadobivanja ravnopravnosti počinje nagli uspon židovskih obitelji kako u Podravini, tako i u cijeloj Hrvatskoj. Podravski mještani prihvaćaju Židove kao svoje sugrađane, no to će zasjeniti prvi antisemitski ispadi koji su zabilježeni 1883. godine u vrijeme "narodnog pokreta". U Mađarskoj je izbila cijela afera koju su potaknuli mađarski antisemiti i opozicija u kojoj su optuženi Židovi iz potiskog sela Tisza Eszlara da su počinili ritualno umorstvo mađarske djevojčice Esztere Solmossy. Tijelo djevojčice nije nikada nađeno pa je sud morao osloboditi optužene. Protužidovski istupi u Hrvatskoj zbili su se istodobno u vrijeme protumađarskog pokreta koji se zbio u ljeto 1883. nakon afere sa zbacivanjem grbova koji su na sebi, uz hrvatske, imali i mađarske natpise, što je bilo protivno odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe.⁵⁸ Potkraj kolovoza 1883. godine u pograničnim dijelovima Mađarske (mjesto Nyiregyuházi), nedaleko od Koprivnice, izbili su protužidovski neredi koji su uzbunili pučanstvo u hrvatskim selima (Gola i Ždala) i okolici Koprivnice. U Sigecu i u Molvama uplašili su se domaći Židovi zbog najavljenih izgreda te su zatražili osiguranje koje im je koprivnički podžupan uveo.⁵⁹ Ubrzo se pokazalo da je strah od mogućih protužidovskih demonstracija bio pretjeran. U Goli je bio mir, u Molvama nije došlo do izgreda, a godišnji sajam u Ludbregu protekao je u najboljem redu.⁶⁰ Nakon što su se u Koprivnici pojavili emisari iz Mađarske židovi koprivničkih kuća bili su oblijepljeni plakatima, a po ulici su bili pobacani oglasi s tekстом: "U židovskom zakonu stoji: da oni trebaju kršćansku krv i da bez nje ne mogu živjeti. Pak DRAGI kršćani zašto bi mi žrtvovali naš kršćanski narod za proklete Židove to nama nije za silu! Sa Židovima VAN!" U sljedećem oglasu je stajalo: "Vi prokleti Židovi nosite se iz naše zemlje jer nećemo med svinjama biti. Ležete se kak štakori." U jednom od plakata aludiralo se i na proces u Mađarskoj: "Židovi trebaju našu krv, zato su zaklali sirotu kršćanku Ester vu Magjarskoj" (ispod je naslikana mrtvačka glava). "Smrt i progonoštvo svim prokletim Židovom!"⁶¹ Ti napadi nisu bili organizirani niti su prerasli u neki masovni pokret, a u sebi nisu sadržavali neki rasni ili vjerski karakter, nego klasni jer je narod jednako napadao činovnike, trgovce i lihvare, bez obzira bili oni mađaroni, Mađari, Nijemci, Hrvati ili Židovi. Oni su posljedica utjecaja i agitacije iz susjedne Mađarske, gdje su u to vrijeme bjesnjeli antižidovski pogromi.⁶²

HRVATSKI NARODNI POKRET 1903. GODINE

Osamdesetih godina 19. stoljeća već se može pratiti stvaranje židovske elite kako u Hrvatskoj i Slavoniji, tako i u Podravini. Ta stvorena židovska elita ne pripada samo imućnijem produktivnom građanstvu, nego i najobrazovanijim slojevima društva (liječnici, odvjetnici, poduzetnici, bankari, graditelji, umjetnici i dr.). Tradicionalno vični trgovačkom poslu Židovi su se uključili u gospodarska, kulturna i politička zbivanja Podravine. Početkom 20. stoljeća sudjeluju u svim sferama života. Gradski su zastupnici, članovi gradskih odbora, gospodarskih

⁵⁸ Dobrovšak, 2003., 104

⁵⁹ Petrić, 2000., 94, A, Pavličević, 1980., 312 - Podžupan je otišao u Golu i javio hrvatskoj vladi da "nije bilo nakano žiteljstvo golsko ustati proti tamnošnjem izraelitanom, već da su susjedni mađarski buntovnici, harajuć, paleć i uništavajuć sve što su mogli u Csurgo, Berzencze, Gyékényes obrekli da će doć također u Golu, koji dolazak je pobudio bojazan, da bi mogao također Golčane potaknuti na ustanak".

⁶⁰ Pavličević, 1980., 312.

⁶¹ HDA-PRZV, kut. 182/1883. - (3543/1883); Pavličević, 1990., 3.

⁶² Pavličević, 1980., 11.

udruga, vlasnici trgovina i tvornica, osnivači zadruga, gospodarskih društava, novčarskih zavoda, dobrotvornih, kulturnih i sportskih društava i slično. Opće osiromašenje sela i sve veća mađarizacija na političkom, gospodarskom, ali i kulturnom planu izazvala je opće ogorčenje hrvatskog stanovništva koje je kulminiralo “*narodnim pokretom 1903./04.*”. Godine 1903. i 1904. obilježene su u Hrvatskoj napetošću, demonstracijama, uličnim sukobima te održavanjem protestnih narodnih skupština. Otpor prema Khuenovu režimu (1883. - 1903.) pretvorio se u široki pokret u prvom redu protiv mađarske hegemonije. Iako je 1903. godine bilo antisemitskih ispada u Hrvatskoj, oni nisu poprimili velike razmjere i ograničeni su na pojedince koji su Židove napadali da su Mađari ili da su “*narodnjaci mađaronci*”. U prvom redu na meti napada su se našli židovski trgovci koji nisu napadani zbog podrijetla, nego zato što su trgovci, poduzetnici i lihvari. Od svih podravske mjesta Ludbreg i ludbreški kraj su 1903. godine najmasovnije i najoštrije ustali protiv Khuenova režima.⁶³ U Ludbregu su se 21. na 22. lipnja 1903. dogodili izgređi u kojima su razbijeni dućani nekolicini židovskih trgovaca. Svjetina se u prvom redu htjela osvetiti mađaronima, no kako nijednog nije našla, okomili su se na Židove. Najveća je šteta zabilježena nad bogatim trgovcem Vilimom Scheyerom, osnivačem i direktorom Ludbreške banke i štedionice.⁶⁴ Prema zapisima Predsjedništva zemaljskog vijeća, u njegovu je dućanu nastao pravi lom, sva roba je uništena, vino je iz bačava bilo ispušteno, a ostala roba pobacana na ulicu.⁶⁵ Kako je ujedno Vilim Scheyer bio osnivač štedionice, seljaci su pokušali spaliti knjige s upisima svojih dugova i zaduženja u štedionici, ali im to nije uspjelo.⁶⁶ Slično su stradali trgovci Albert i Samuel Scheyer, bankar Samuel Rosenberg te trgovac i zakupnik maltarine i mostarine Josip Wirschsohn. Posebno je stradao ludbreški hotel, tada svratište *K crnom orlu*, jer ga je u zakupu držao Židov Klausner. Nije ostala pošteđena ni židovska sinagoga u kojoj su demonstranti našli rabina Leopolda Deutscha, kojeg su protjerali iz sinagoge na livadu.⁶⁷ Iako su nemiri zahvatili 1904. godine Virje, Đurđevac, Pitomaču i Kloštar Podravski, izgređi u tim mjestima protiv Židova nisu zabilježeni jer su seljaci uglavnom imali za cilj uništiti gruntovne nosove ovlaštenika zemljišnih zajednica po kojima su se htjele oduzeti livade pojedinim seljacima koji su u to doba privatizirani.⁶⁸ Iz toga bi se moglo zaključiti da je pokret 1903./04. u svojoj biti ipak bio protumađarski i protumađaronski te nije imao antisemitski karakter, nego je bio usmjeren protiv svih izrabljivača, bilo koje vjerske i nacionalne pripadnosti.

UTJECAJ ŽIDOVA U PODRAVINI

Koliko su Židovi utjecali na razvoj naselja i gradova u Podravini? U većini slučajeva mnogo, prvo zato što su kao trgovci i obrtnici uglavnom svoje trgovine smještali u uži centar podravskih

⁶³ Androić, 1977., 39. - više o samom narodnom pokretu u Androić, Mirko, Ludbreški kraj u revolucionarnoj 1903., *Podravski zbornik*, Koprivnica 1977., 39-49.

⁶⁴ HDA-PRZV, kut. 682/1903. - 1905. (3648/1903.) - izvješće kraljevskog županijskog tajnika Stjepana Kanfelja o izgređima koji su se zbili 21. lipnja na 22. u Ludbregu - oštećeni su dućani Samuela Weinwebera kojem je polupan jedan prozor, na dućanu Samuela Scheyera svinuta su teška željezna vrata i polupana dva prozora, Albertu Schlesingeru razbijena su sva vrata i prozori. Hinku Hirschshohnu, trgovcu, razbita su sva vrata i kapci. U dućanu mu je roba razbacana i pokradena. Dućan Alberta Scheyera je devastiran i orobljen, a kuća užasno unakažena. Ignacu Grossu, blagajniku štedionice na skroz su polupani prozori, isto kao i trgovcima Samuelu Scheyeru i Samuelu Rosenbergu.

⁶⁵ Winter, 2000., 156.

⁶⁶ Kolar-Dimitrijević, 2003., 67.

⁶⁷ Winter, 2000., 156.; Winter, 1986., 26.

⁶⁸ Kolar-Dimitrijević, 2003., 71.

mjesta ili sela, a drugo jer su se uključivali u društveni život Podravine. Njihov utjecaj najviše se može pratiti u gradovima, trgovištima i većim mjestima. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u središnjim podravskim naseljima počinje suvremeni komunalni, urbanistički i trgovački razvoj sa sve izraženijom dominacijom Koprivnice. **Koprivnica**, zbog svog povoljnoga geografskog i prometnog položaja na križistima važnih putova, te **Legrad** i **Ludbreg**, **Đurđevac** ubrajaju se među najznačajnija naselja Podravine pa je u njima i zabilježeno najviše prisutnog židovskog stanovništva.⁶⁹

Koprivnica se početkom 20. stoljeća urbanistički podigla uz određeni polet poljodjelstva te osobito obrta, manufakture i industrije, što je pridonijelo useljavanju Židova, ali i njihovu uključivanju u život i izgradnju grada. U gradu postoji jaka skupina židovskih trgovaca koji su ranije bili vezani za neka manja okolna mjesta, kao npr. Drnje, a u Koprivnici za izvangradsko područje, da bi se sredinom 19. stoljeća počeli naseljavati u samom gradu. Posebno značenje u razvoju Koprivnice i njezina privrednog života pripada tamošnjim trgovcima i njihovoj poslovnoj djelatnosti, a poduzetnici židovskog podrijetla veću ulogu zauzimaju nakon revolucije 1848./49. godine. Njihova se sinagoga (1876.) gradi u užem centru u Svilarskoj ulici, a groblje im se smješta na putu za Varaždin.⁷⁰ Pravila Koprivničke općine potvrđena su 1887. godine.⁷¹ U Koprivnici se na kraju 19. stoljeća nalazio Florijanski trg s kapelicom Sv. Florijana koji se smjestio na početku puta prema Zrinskom trgu. Bilo je tu dućana židovskih trgovaca i obrtnika, ali i pripadnika drugih naroda: Grka, Makedonaca, Austrijanaca, Čeha i Nijemaca.⁷² Židovske trgovine bile su poznate u cijelom gradu. Najznamenitije mjesto bilo je svratište *K caru austrijanskom/Zur österreichische Kaiser* (1848.), koje je godinama držala znamenita koprivnička obitelj Schwarz.⁷³ Trg je bio središte koprivničke gospodarske i kulturne "kreme" koja se sastajala u kavani *Mundi*⁷⁴ koju je vodila židovska obitelj Graf. Izvan okvira cehovskog obrta do sredine 19. stoljeća u Koprivnici se javljaju i neki pothvati manufakturnih obilježja. U novčarskom poslovanju osjeća se potreba za osnivanjem banke pa su 1872. koprivnički trgovci, predvođeni Markom Breyerom (Židov) i Nikolom Bošnjakom, pokrenuli osnivanje *Dioničke štedionice*, ali zavod nije dugo trajao.⁷⁵ Te iste godine (1872.) osnovane su još dvije novčarske udruge *Gradska štedionica* u čijem su osnivačkom odboru bili Židovi i *Štedionica pripomoćnog društva*.⁷⁶ Koliko god su mogli Židovi su se uključivali u sve pore političkog, kulturnog i društvenog života. U zapisniku odborske sjednice koprivničke *Narodne čitaonice* 1871. godine kao prisjednik se spominje Salomon Deutsch.⁷⁷ Od najranijih vremena uključivali su se u politički život, dio je bio na strani Strossmayerove, kasnije vladine Narodne stranke, a dio na strani pravaša. Godine 1883.

⁶⁹ Feletar - Prvčić, 1993., 21.

⁷⁰ Lončarić-Plančić, Marija, 1986., 48.; Brozović, 1978., 48 - godine 1876. koprivnički Židovi su podigli svoju sinagogu (koju je izgradio Josip Rösch), štajerski Nijemac, a uz nju i vjersku školu za svoju djecu.

⁷¹ HDA-BiNZV, kutija 30/1892; (22138/1896).

⁷² Feletar - Prvčić, 1993., 21; Bratković - Feletar - Prvčić, 1988., 41.

⁷³ Feletar - Prvčić, 1993., 21; Brozović, 1987., 128 - svratište "K caru austrijanskom" krajem 19. stoljeća bilo je vlasništvo Franza Pichlera, a od njega je prešlo na Samuela Schwartza. Svratište je godine 1920. pregrađeno i dobilo ime "CAR".

⁷⁴ Horvat, 1997., 28 - u objavljenom priređenom rukopisu "Uspomene iz moje mladosti", Rudolf Horvat piše: "...na šetalištu postojale dvije grupe: jednu su činili koprivnički srednjoškolci i većinom kćeri židovskih trgovaca, jer su obrtničke kćeri bile zaposlene kućnim poslovima. Drugu grupu su činili starci koji su većinom bili umirovljenici."

⁷⁵ Karaman, 1986., 21-22; Feletar, 1988., 204 - U odboru štedionice bili su: predsjednik Janko Demetrović, tajnik Andrija Ostriš, blagajnik Lavoslav Leeb i odbornici Marko Breyer, Moritz Breyer i Nikola Bošnjak.

⁷⁶ Feletar, 1988., 204-205, dokument o osnivanju *Gradske štedionice* u Koprivnici potpisali su: gradski ljekarnik Maks Verli i trgovci Salomon Deutsch i Pavao Lopatny.

⁷⁷ Loborec, B. - Feletar, D., 1986., 88 - ravnatelj čitaonice bio je Martin pl. Ožegović, tajnik Josip Martinušić, blagajnik Stevo Šestak, a prisjednici Viktor Špišić, Josip Beruta, Pavao Lopatny i Salomon Deutsch.

u Koprivnici je *Stranka prava* uhvatila korijen, a širitelji njezinih ideja bili su bogati trgovac Samuel Steiner i Ličanin Marko Došen. Oni su u Koprivnici 1884. osnovali i sastavili građanski klub Stranke prava, koji je kandidaturu za Hrvatski sabor 1884. ponudio dr. Davidu Starčeviću.⁷⁸ U izborima 1897. godine (21. svibnja) združena opozicija kandidirala je odvjetnika dr. Ivana Ružića, a kandidatom režimske narodne stranke proglašen je Židov dr. Ljudevit Schwarz, odvjetnik iz Zagreba, koji je bio jedini židovski zastupnik u Hrvatskom saboru. Od upisanih 528 izbornika za Ružića je glasovalo 256,⁷⁹ a za Schwarza 216 glasača. Khuen je bio nezadovoljan izborima te je poništio neke zastupnike združene opozicije, tj. Ivana Ružića, pa je u ponovljenim izborima 4. prosinca 1897. uz zdušnu pomoć koprivničkih Židova pobijedio Schwarz dobivši 234 glasa, za razliku od Ružića 182, te postao koprivničkim izbornikom do 1901. godine.⁸⁰

Ponekad je dolazilo do sukoba među tamošnjim stanovništvom sa Židovima, iako vrlo rijetko. Godine 1899. došlo je do sukoba u virskoj krčmi (spada pod Đurđevac) jer su neki Židovi napali načelnika Virja Stjepana Pokca, a tijekom svađe ga je jedan Židov "*izraeličanin*" (Hinko Fischer) pljusnuo. Kao razlog svađe svaka strana navodila je drugi razlog. Jedni su tvrdili da su Židovi prouzročili "*škandal*", a drugi da je načelnik bio pripit i da je vrijeđao Židove. Nakon toga je u Virju među Židovima zavladao nezadovoljstvo.⁸¹ No, to je pojedinačan slučaj jer je virsko stanovništvo u svojim sugrađanima Židovima vidjelo rodoljube, dapače neki su govorili da su "*njihovi sugrađani izraelitičke vjeroispovijesti iskreni i valjani rodoljubi, možda još i veći od onih koji ih kude*".⁸²

Tijekom izbora 1908. vladina stranka nije dobila nijedno mjesto. Najžešća borba vodila se u redovima opozicije. Ivica Frank, sin predsjednika *Čiste stranke prava*, agitirao je u kotaru Novigrad, održavši predizborne sastanke u Virju, Goli, Peternacu, Drnju, Hlebinama i Novigradu. U Ludbregu i Novigradu Podravskom izabran je za zastupnika Stjepan Radić, izabravši Novigrad, a u Koprivnici Stjepan Zagorac, tada na listi *Hrvatske stranke prava*. Peroslav Ljubić, tada član kluba Hrvatsko-srpske koalicije, u svojem tjedniku *Hrvatske novine* objavio je listu židovskih trgovaca iz Virja i Gole koji su glasovali za Franka, navodeći poimenično: Eisenstater, Elbogen, Goldšmit, Hirš, Hiršler iz Gole, Švarc i Virjanić (Kohn) iz Virja, Vajs iz Virja i Vajs iz Gole, a Josipa Franka je nazivao "*čifutskim advokatom*". Sve je to bio rezultat borbe za gospodarski prestiž između trgovaca pravoslavne i židovske vjere koja se vodila do Prvoga svjetskog rata.⁸³

Zbog svojeg višegraničnog prostora u Podravini bio je jak utjecaj židovskih trgovaca, industrijalaca i koncesionara koji su plašili trgovačke krugove u Hrvatskoj. Već od samog doseljenja Židovi se uključuju u privredne tokove Podravine. Sudjeluju u razvitku splavarstva (fljosarstva) na Dravi jer tvrtka *Ujlaki-Hirschler i sin*, osnovana 1828. - 1830. u Donjoj Dubravi, sudjeluje u prevezu drva od Dravograda nizvodno rijekom sve do ušća i dalje Dunavom do

⁷⁸ Horvat, 1997., 29.

⁷⁹ Ružić, 1897., 14 - Dr. Ivan Ružić navodi da se u Koprivnici prijetilo tamošnjim Židovima ako budu glasovali za njega. On zna da za njega nije glasovao niti jedan Židov premda ih ima preko 50 koji mogu glasovati, a da su svi bili za dr. Švarca, izuzev nekih koji nisu mogli doći na biralište. Očito su popustili pritisku.

⁸⁰ Horvat, 1943., 264; Gross, 1998., 114 - Ljudevit Švarc je ipak ostao u Hrvatskom saboru kao zastupnik do 1918., ali ne više koprivnički.

⁸¹ HDA-PRZV, Kutija 561/1897; (6218/1899) - Jakob Weiss bio je u zatvoru dva, a Hinko Fischer tri dana. Obojica su tražili priziv kotarskog pristava Ožegovića jer je pokazao prema njima animozitet, pa im se izašlo u susret i mogli su uložiti priziv. S toga je veliki župan bjelovarski Milutin pl. Kukuljević-Bassany-Sakcinski tražio da se ponovi postupak i ukine kazne Židovima. Dapače župan smatra da je sukob inicirao podnačelnik Pokec, jer inače "*...miroljubivi izraeličani virovski, a osobito Jakob Weiss ne bi se bio tako daleko zaboravio da se je odlučio Pokca u javnom lokalnu pljusnuti*". S druge strane smatrao je da ovakvo vođenje istrage nije politički mudro jer se time probudila uzrujanost među virovskim Židovima te se nada da će se s "*...taktom i svrsi shodnim daljnjim postupkom uzrujani izraelitički inače nama skloni element opet umiriti*".

⁸² Podravski glasnik, br. 1/1898.

⁸³ Kolar-Dimitrijević, 1999., 118.

Smedereva. Tvrtka je do kraja 19. stoljeća narasla kao trgovački magnat.⁸⁴ Židovi iz Ugarske privredno pomažu pojedina pridravska mjesta, tako Židovi iz Nagykanisze oko 1850. godine u Repašu kod Molvi podižu devet kotlova za luženje potaše te time razvijaju pepeljarenje.⁸⁵ S druge strane, potkraj 19. stoljeća Židovi drže veći dio koprivničke trgovine i sudjeluju u svim važnim gospodarskim poslovima - bankarstvu, manufakturi i industriji, čime potpomažu gospodarski razvoj Podravine. Oni su bili glavni inicijatori osnivanja prvih koprivničkih i podravnih štedionica i banaka od 1872. nadalje. Židovi se trgovinski šire i na ostala podravska naselja, a trgovački su aktivni u Legradu, Ludbregu, Malom Bukovcu, Novigradu, Drnju i Virju.⁸⁶ Tako je zalaganjem koprivničkih Židova kemijska tvornica umjetnoga gnojiva *Danica* proradila 1906./07. i našla mjesto u Koprivnici, a svojim radom utjecala je na poljoprivredu sjeverne Hrvatske, ali i na razvoj industrije u Podravini. Osnivanje *Danice* vezano je i uz njezina osnivača Adolfa Daničića (Schwarza) (Križevci, 1861. - Zagreb, 1929.).⁸⁷ On je bio glavni i većinski dioničar Rafinerije u Bosanskom Brodu, a koprivnička tvornica nastala je kao dijete bosanskobrodske rafinerije.⁸⁸ Uz tu tvornicu možemo spomenuti i *Tvornicu octa i pecaru jakih alkoholnih pića Schwarz* (1880.),⁸⁹ *Tvornicu soda vode Šandora Löwyja i Löfflera* (1900.), *Ugljenokop Lepavina* u vlasništvu Trgovačkog prometnog društva za ugalj d.d. Otta i Antona Švarca, (1905.), *Tvornicu umjetnog leda M. Grossa* (1916., nosioci tog posla bili su Ignac Švarc, Josip Hirschler i sin, Maks Gross i J. V. Kartis), *Eksploataciju šljunka na Botovu Singer* (1912.), *Tvornicu ulja Braun*, (1917. u vlasništvu Emanuela Brauna, koji je uz to imao i đurđevački paromlin)⁹⁰ i dr.⁹¹ Najvažniji istočnopodravski ugljenokopi bili su locirani južno od Kloštra Podravnog i Pitomače te oko Velike i Male Trešnjevce (Črešnjevce), a 1904. stvorilo se poduzeće *Pitomačko-črešnjevački ugljenici d.d.* koje je bilo u vlasništvu zagrebačke obitelji Singer (bavili su se istraživanjem nafte u Međimurju).⁹² Godine 1896. pokušao se sklopiti ugovor između Gradskog zastupstva Koprivnice i poduzetnika Samuela Schwarza o podizanju električne gradske centrale, ali "munjara" je ipak podignuta tek nakon Prvoga svjetskog rata.⁹³ Karakteristika razvoja trgovine u Koprivnici je ta da su je gotovo cijelu držali Židovi. Najvažnije trgovine u gradu bile su u vlasništvu židovskih trgovaca (trgovine mješovitom robom - Hirschl, Kollmann, Scheyer, tekstilom - Rosenberger, cipelama, odijela - Švarc, kožara - Weiss, nakupci - Finzi, Fuchs, špedicija - Reich, željezara, građevinski materijal - Kollmann, vinarija - Heinrich, staklana - David Löwy i dr.), a utjecaj inozemnoga kapitala bio je ograničen.⁹⁴ Trgovački židovski utjecaj

⁸⁴ Feletar, 1988., 187.

⁸⁵ Feletar, 1988., 188.; Feletar, 1982., 133.

⁸⁶ Bratković - Feletar - Prvčić, 1988., 42.

⁸⁷ Kolar-Dimitrijević, 1996., 127; Adolf Schwarz je 1922. promijenio prezime u Daničić, uzevši prezime čovjeka koji je radio na unifikaciji jezika.

⁸⁸ Kolar-Dimitrijević, 1996., 119-123; izgradnju tvornice zastupao je Josip Frank, prvo u Zagrebu, a kasnije u Koprivnici ili Osijeku. Navedeni osnivači tvornice su bili barun Petar Herzog de Csete iz Pešte, Moritz Leopold de Csete iz Pešte, Maks Landau iz Beča, Leopold Landauer iz Pešte, Philip Weiss iz Pešte, Nikola Zuts iz Pešte i Josip Frank - židovski i mađarski kapital. Dapače župan smatra da je sukob inicirao podnačelnik Pokec jer inače "...miroljubivi izraeličani virovski, a osobito Jakob Weiss ne bi se bio tako daleko zaboravio da se je odlučio Pokca u javnom lokalu pljusnuti".

⁸⁹ Feletar, 1988., 179.

⁹⁰ Feletar, 1988., 178.

⁹¹ Švarc, 1998., 380.

⁹² Feletar, 1988., 183.

⁹³ Feletar - Prvčić, 1993., 37.

⁹⁴ Kovačić, 1999., 148 - autor navodi da su u Koprivnici 1941. radile sljedeće židovske radnje: Artur Kolman, braća Kolman, Musko Perera, Aurel Schwarz, Franz Hirschl, Alfred Eisenstadter, Leo Hirschl, braća Rosenberger, Hugo Heinrich, Geza Hirschl, Milan Scheyer, Teodor Weiss, Judita Foscher, Frida Wortman, Lati Weiler, ljekarna Fischl, Jakov Rosenberger, David Löwy, Dudo Finzi i M. Selinger. Iz ovog je vidljivo da se utjecaj Židova u trgovini Koprivnice naglo pojačao 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća, što je pridonijelo i njihovom većem ugledu unutar društva.; Švarc, 1988., 381.

došao je do izražaja posebno u međuratnom razdoblju (1919. - 1941.), no to je tema nekog drugog izlaganja. Otvaranje željezničke pruge 1870. godine od Zagreba do Žakanja preko Križevaca i Koprivnice (1894. od Dombovara preko Kapošvara do Gyekenysa)⁹⁵ pridonijelo je useljavanju Židova u Podravinu, ali i njihovu zapošljavanju kao činovnika na njoj. Židovi nisu samo utjecali na trgovački razvoj, nego su imali udjela i utjecaja i na kulturno-umjetničkom, prosvjetnom, sportskom i drugim planovima društvenih djelatnosti. Bili su članovi hrvatskog umjetničkog društva *Podravac*, osnovanog 1874. godine. (članovi obitelji braće Rossenberg, Hirschl). Obitelj Hirschl bila je član i hrvatskog obrtničkog, radničkog, obrazovnog društva *Domoljub*, osnovanog 1909. godine.⁹⁶ Suživjeli su se sa svim događajima u Koprivnici i izvan židovske zajednice, sudjelovali su u “*Hrvatskom sokolu*” - S. Löwy, M. Švarc.⁹⁷ U mjestima u kojima su postajala *Dobrovoljna vatrogasna društva* bili su njihovi utjecajni članovi.⁹⁸ Nekolicina Židova pokušavala se asimilirati u hrvatsko društvo tako što su mijenjali svoje prezime i pritom ga kroatizirali,⁹⁹ a manjina ga je zbog svog rada na ugarskim željeznicama mađarizirala.¹⁰⁰ Židovi su bili članovi raznih društava u Koprivnici, ali i svojih udruženja i društava - *Dobrotvorno gospojinsko društvo u Koprivnici*¹⁰¹ (1878.) *Chevra Kadischa* u Koprivnici (1907.), *Izraelitičko gospojinsko društvo u Koprivnici* (1907.).¹⁰² Neki su Židovi bili vrlo ugledni i omiljeni među sugrađanima pa je novinar *Varaždinskog viestnika* kada je umro kotarski rabin Benjamin Wolf 1899. godine napisao “*da je bio dobar i darovit svećenik, pun značaja i poštenja, te ga je ovdašnje pučanstvo bez razlike vjeroispovijesti štovalo i uvelike cijnilo*”.¹⁰³ Od znamenitih Židova u Koprivnici ne bi bilo naodmet spomenuti i vrsnog muzičara i skladatelja Milana Grafa (Koprivnica, 1892. - Zagreb, 1975.), rođenog u poznatoj židovskoj obitelji koja je držala već spomenutu kavanu *Mundi*.¹⁰⁴ U duhovnom smislu Židovi u Koprivnici bili su vezani uz svoju židovsku općinu, *Izraelitičku bogoštovnu općinu*, koja je vjerojatno osnovana 1850. godine, a prvi rabin u Koprivnici bio je Josip Herlinger, a od 1887. Simon Hessel, koji je tu dužnost obavljao sve do 1914. godine. Sinagoga u Koprivnici sagrađena je 1876. godine u Svilarskoj ulici.¹⁰⁵ Židovi su uz svoj vjeronauk u sinagogama pohađali i državne škole pa je u izvješću *obćih pučkih i šegrtske škole* u Koprivnici 1891./92. navedeno da dječjačku i djevojačku nižu pučku školu ukupno pohađa 55, a opetovnice 13 učenika izraelske vjeroispovijesti, dok je u šegrtskoj

⁹⁵ Kolar-Dimitrijević, 1995., 45-46.

⁹⁶ Kovačić, 1999., 149.

⁹⁷ Švarc, 1991., 175.

⁹⁸ *Podravac*, br. 14/1895. - odvjetniku Isi Lichtenbergu iz Đurđevca kada se vjenčao s Giselom Goldschmiedt iz Legrada *Dobrovoljno vatrogasno društvo* (1881.) priredilo je bakljadu povodom vjenčanja i slavi se pridružilo mnogobrojno stanovništvo ovoga grada.

⁹⁹ Dobrovšak, 2003., 158-161.; 165-166, HDA-BiNZV, kutija 244/1896. - (249/1896) - Makso Schwarz (Švarc) promijenio je prezime u Crnetić, rođen je 29. rujna 1869. u Koprivnici, a radio je u Bjelovaru. Kasnije se preselio u Klanjec gdje je prešao na katoličku vjeru; kutija 363/1898; (156/1898.) - štedionički činovnik iz Koprivnice Viktor Eisenštejn (rođ. 1874.) zatražio je promjenu prezimena u Gvozdić. Gašpar Klein iz Koprivnice, trgovački pomoćnik, 1898. promijenio je prezime u Malinović.

¹⁰⁰ HDA-BiNZV- kutija 365/1898. - (3017/1898) - Adolf Rosenfeld rođen 1864. traži promjenu prezimena u Molodovanyi. Rosenfeld je bio učitelj u Legradu. Gjuro Steiner rođen u Koprivnici, a zaposlen u Kutini je 1899. promijenio prezime u Kovesi.

¹⁰¹ Švob, 1998., 265 - Gospojinska dobrotvorna društva u prvo vrijeme okupljaju žene bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost, tek kasnije dolazi do osnivanja odvojenih katoličkih, pravoslavnih, židovskih i drugih društava.

¹⁰² Pravila, 2000., 89-90 - Kasnije su osnovana ili potvrđena pravila još nekih društava, *Chevra Kadischa* u Koprivnici, 1932.; *Izraelitičko gospojinsko društvo u Koprivnici*, 1932., *Mjesna cionistička organizacija u Koprivnici*, 1932.

¹⁰³ *Varaždinski viestnik*, br.7/1899. - rabin je sahranjen na koprivničkom groblju.

¹⁰⁴ Švarc, 1993./94., 129 - više o ovom vrsnom muzičaru pogledati u članku dr. Krešimira Švarca.

¹⁰⁵ Švarc, 1998., 379-380.

školi bilo 8 "izraelićana".¹⁰⁶ Sljedeće školske godine 1893./94. u nižim pučkim razredima bilo je 57, a u šegrtskoj 8 "izraelićana".¹⁰⁷

Uz Koprivnicu je po broju prisutnog židovskog stanovništva značajno podravsko trgovište **Ludbreg**.¹⁰⁸ Na sajmove u Ludbregu Židovi kao povremeni trgovci počeli su dolaziti već 1769. godine.¹⁰⁹ Prvi se Židovi u Ludbreg doseljavaju 1800.¹¹⁰ (ne 1802.) godine, kada se počinje intenzivnije razvijati ludbreška trgovina.¹¹¹ Zajedno sa zahtjevom koprivničkih Židova, prvi Židovi u Ludbregu traže da im se odredi tolerancijska taksa pa se tako kao prvi poimenični Židov iz Ludbrega spominje Samul Brejer (Brajjer-Breyer).¹¹² Oko 1810. u Ludbregu se spominje samo jedna obitelj Deutsch sa 9 članova, koja stanuje u vlastelinskoj kući.¹¹³ Kasnije se spominju Herschl (Hirschli), a 1850. Scheyer. Većina ih je iz Gradišća, a obitelji Moses, Grünfeld i Pajtas iz Mađarske jer je ostalo u sjećanju mještana da je njihov materinji jezik bio mađarski.¹¹⁴ Polovicom 19. stoljeća u Ludbregu su bila tri osnovna sloja: seljaštvo, stanovništvo vezano uz vlastelinstvo Batthyany, a treća je skupina ostalo stanovništvo u koje se najviše ubrajalo obrtništvo i činovništvo.¹¹⁵ U tu skupinu ubrajali su se trgovci, i to većinom židovskog podrijetla. Veća skupina Židova doselila se u Ludbreg 1866. godine. Imućnije obitelji nastanile su se u Ludbregu, a siromašniji sunarodnjaci po selima. U prvo vrijeme bavili su se trgovinom ili bili gostioničari.¹¹⁶ Židovi Ludbrega bili su novovjerskoga kulta, a matične knjige po namještenom rabinu vode se od 1885. godine.¹¹⁷ U dokumentu upućenom 1892. *Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade* navode da općinu imaju od 1881. godine.¹¹⁸ Pravila njihove općine potvrđena su 1885. godine.¹¹⁹ Rabin je po dopisu namješten od 1891. godine.¹²⁰ Podravci su Židove primali s nepovjerenjem, ali su se Židovi, usprkos tome, uključili u privredni, kulturni i politički život, a bavili su se trgovinom i novčarstvom. Kratko vrijeme u Ludbregu je liječničku službu vodio dr. Zor. U svakom malo većem selu oko Ludbrega bile su židovske krčme i dućančići.¹²¹ U samom mjestu jedino je Šandor Pajtas (Pajtaš) bio više orijentiran na poljoprivredu, a gostionica mu je bila usputno zanimanje.¹²² Ludbreški Židovi bili su poslovni ljudi, a većina ih

¹⁰⁶ *Izvjješće*, 1892., 24-28; Prema izvješću u općoj nižoj pučkoj školi bilo je 28 dječaka izraelske vjeroispovijesti, a djevojčica 27.

¹⁰⁷ *Izvjješće*, 1894., 26-39; Prema izvješću u općoj nižoj školi bilo je 27 dječaka i 30 djevojčica izraelske vjeroispovijesti.

¹⁰⁸ Petrić, 1997., 74 A; Ludbreška Podravina nalazila se pretežno u sklopu podžupanije Koprivnica, a manjim dijelom u podžupaniji Varaždin. Do 1854. spadala je u Križevačku županiju, a od spomenute godine prelazi u Varaždinsku; Feletar, 1997., 13. - Ludbrešku Podravinu čine četiri sadašnje općine: Ludbreg, Martijanec, Sveti Đurđ i Mali Bukovec.

¹⁰⁹ Schwarz, 1901., 187. - molbenica Židova zaladske županije u kojoj se žale da su dvojica Židova iz Rechnitzera morala platiti četiri forinte na sajmu u Ludbregu.

¹¹⁰ Križevačka županija, kutija 161/1800; spis 26/1800 - prvi Židov u Ludbregu je Herschl, Brajjer.

¹¹¹ Petrić, 1996., 92.

¹¹² Križevačka županija, br. 157/1800, (150/1800); prezime Breyer se u izvorima pisalo na nekoliko načina, što je ovisilo o pisaru kao Breyer, Brejer, Brajjer i sl.

¹¹³ Winter, 2000., 97-98, II. Autorica u knjizi I. navodi da su to Deutsch, a u knjizi II. Herschl, očito je tiskarska greška. - u popisu 1810. piše da Židovske porodice plaćaju za svoj boravak taksu tolerancije magistratu. Ima ih 9 članova. Uz njih inovjerci su još dvojica luterana u službi kneza i jedan kalvin.

¹¹⁴ Winter, 2000., 154, I.

¹¹⁵ Petrić, 1997., 51, B.

¹¹⁶ Winter, 2000., 150, I.

¹¹⁷ HDA-BiNZV, kutija 30/1892; (9643/1892) - dopis Predstojništva izraelske općine u Ludbregu.

¹¹⁸ HDA-BiNZV, kutija 30/1892, (108/1892.) - dopis Predstojništva izraelske bogoštovne općine.

¹¹⁹ HDA-BiNZV, kutija 30/1892; (22138/1896).

¹²⁰ HDA-BiNZV, kutija 30/1892, (9643/1892) potpisao predstojnik Samuel Scheyer.

¹²¹ Winter, 2000., 150-151, I.

¹²² Winter, 1986., 23.

je sudjelovala u raznim ludbreškim društvima. Bankar Vilim Scheyer često je novcem pomagao Ludbrešku gospodarsku podružnicu. Kada je 1869. osnovan Ludbreški vatrogasni zbor jedan od članova i izvršujući vojvoda bio je trgovac Samuel Scheier, a blagajnik ljekarnik Josip Kohn.¹²³ U samom Ludbregu vodili su dvije odvjetničke kancelarije: dr. Spiegler (Špigler) i dr. Schlesinger (Šlezinger). Spomenuti Oton Spiegler je u vrijeme studija održavao analfabetske tečajeve te je bio član ludbreške čitaonice i pjevačkog zbora Podravina. Pekarnicu je imao Branko Weis (Vajs) u Malom Bukovcu. U ludbreškom rasinjskom području, na svom imanju u Slanju, poduzetni grof Lambert pokrenuo je razne manufakturno-industrijske inicijative i osnovao industrijska poduzeća (tvornica pokućstva koja je 1907. prodana, paromlin, tvornica celuloze i sl.). Kako su sva ta poduzeća bila vođena nesređeno, grof Lambert prodao je imanje 1910. Spitzeru i Pristeru, koji su ga raspardelirali.¹²⁴ Svoja dobrotvorna, gospojinska i posmrtna društva osnivaju 30-ih godina 20. stoljeća.¹²⁵ Iako su ih zbivanja 1903./04. godine direktno pogodila jer su demonstranti ne uhvativši mađarone, napali židovske trgovce i dućane, Židovi u Ludbregu živjeli su prilično mirno. Nakon Prvoga svjetskog rata 1918. godine u Ludbregu i okolici zavladao je pravo "rasulo". Od okolnog stanovništva stradali su mnogi trgovci, pojedinci, ponajviše seoski Židovi koje su organizirane mase pojedinaca napadale gledajući u njima Mađare ili Austrijance. Ratni bjegunci poznati kao "zeleni kadar" oborili su se na trgovce, imućne pojedince i vlastelinska imanja. Opljačkani su židovski dućani u Hrženici, Đurđu, Strugi, Martijancu i Poljancu. Opljačkani su trgovci Weiss u Dubovici, Fischer u Kutnjaku i drugi Fischer u Selnici, pri čemu im je odnesena sva roba iz dućana. Ogorčeni nekim događajima u ludbreškom kraju Ludbrežani su načinili barikade na svim prilazima u mjesto i obranili ga od pljačkaša. Tih je dana ludbreški trgovac Apler, kako bi spasio svoju imovinu, natovario kola i krenuo prema Varaždinu, ali je izgubio život jer su ga pljačkaši susreli u šumi, opljačkali i na mrtvo isprebijali.¹²⁶

Razvoju **Đurđevca**¹²⁷ (**Gjurgjevac**) kao obrtničkog i trgovačkog mjesta pridonijeli su Židovi. Do ukidanja Vojne krajine samo je nekolicina Židova u Đurđevcu. Najstariji zapis o spomenu Židova u Đurđevcu je 19. zakonski članak donesen 1729. godine koji je zabranio ulazak Židovima u ove krajeve, u kojem se navodi da se Židovi koji su "prije pušteni u Gjurgjevac, imadu ne samo odanle, nego iz sviju mjesta odstraniti."¹²⁸ Marija Terezija obavijestila je 1756. hrvatskoga bana Bathyanja da Židovima zabrani svaki pristup na granično područje, osim onima koji su tu živjeli ranije. Međutim, već 1771. u registru Varaždinske generalkomande stoji zapisano da strani Židovi mogu boraviti samo tri dana na graničnom području.¹²⁹ U zapisu o proizvodnji pepeljike nakon 1800. zapisano je da su u đurđevačkom području - Repašu Židovi iz Kanize imali svoje instalacije s devet kotlova.¹³⁰ Iz toga je vidljivo da Židovi ne mogu još na ovim prostorima stanovati, ali mogu trgovati. U popisu đurđevačke pukovnije 1827. ne spominju se stanovnici Židovi (ima rimokatolika, pravoslavnih i grkokatolika). Ni popis iz 1857. ne navodi Židove kao stanovnike mjesta, no to ne znači da ih nije bilo.¹³¹ Prva obrtnička zadruga u Đurđevcu osnovana je 1866., a 1873. već nalazimo upisanog trgovca Sigmunda Singera.¹³² Trgovci koji su radili u

¹²³ Winter, 2000., 258, II.

¹²⁴ Feletar, 1988., 186-187.

¹²⁵ Pravila, 2000., 104; *Jevrejinsko gospojinsko dobrotvorno društvo 1931., Društvo Chevra Kadischa 1932., Jevrejinsko dobrotvorno društvo u Ludbregu 1932.*

¹²⁶ Winter, 2000., 128, 156-157, I - Zeleni kadar se utaborio kod trgovca Weiza (Vajsa).

¹²⁷ O samoj povijesti mjesta vidjeti u Kudumija, 1968. i Horvat, 1940.

¹²⁸ Schwarz, 1901., 13.

¹²⁹ Miholek Vladimir, 2000./01., 111.

¹³⁰ Bedić, 1996., 179.

¹³¹ Horvat, 1940., 61-62.

¹³² Miholek, 1993./94., 67.

Đurđevcu od 1876. bili su uglavnom Nijemci ili Židovi. Od poznatijih trgovaca to su bili već spomenuti Sigmund Singer (1876.), Emaneul Braun (1894.), Ferdinand Brener te Jakob Gotlieb (1913.).¹³³ U izvorima se još spominju Šandor Pichler, trgovac i vlasnik mlina, sitničar Šandor Kohn i trgovac Leopold Pollak koji je zakupio točarinu za 870 forinti.¹³⁴ Iz svega toga vidljivo je da su Židovi bili obrtnici i članovi zadruga te su neki bili najimućniji i najugledniji stanovnici i oduvijek su bili nositelji cjelokupnoga gospodarskog, društvenog i kulturnog života u Đurđevcu.¹³⁵ Godine 1897. u Đurđevcu su tamošnji Židovi pokrenuli novu štedionicu pa su ih zbog toga lokalne novine "Podravac" koje su izlazile u Virju - Đurđevac napale kao lihvar.¹³⁶ Optužbe na svoj račun, koje su iznesene u novinskim člancima, Židovi nisu prihvaćali, nego je pekar i gostioničar iz Virja Karl Schwarz napao urednika "Podravca" Peroslava Ljubića tražeći da prestane objavljivati takve tekstove, a ovaj ga je na to prozvao *lopovom židovskim*. Karl Schwarz je optužen i kažnjen sa 8 dana zatvora jer je fizički napao urednika "Podravca".¹³⁷ "Podravac" posebno napada đurđevačkog Židova mlinara Šandora Hirschlera jer im smeta što je glasovao za vladina kandidata, riječima da je mađaron (zovu ga Szandor-bači), zbog čega ih je on tužio.¹³⁸ Neki su stanovnici potaknuti tim izgredom napravili drastičnije korake pa su crnilom premazali kuću jednog tamošnjeg Židova.¹³⁹ Najveća je uvreda Židovima nanesena tijekom poklada u Virju jer je tamošnje stanovništvo napravilo velikog lutka pokućarca, s pola metra zavnutim nosom, koji je vikao na sav glas: "Jah, jah, tu si ga ni za šifeti, ja mora v Palestina!"¹⁴⁰ Tužbi Židova kod kotarskog suca bilo je više.¹⁴¹ Dapače, Židovi su poslali pismo na uredništvo "Podravca" u kojem su naveli da je "svaki Židov više pošteniji, nego li svi čitatelji i suradnici spomenutih novina."¹⁴² Drugi pak lokalni list "Podravski glasnik" iz Virja - Đurđevac branio je Židove kao svoje sugrađane.¹⁴³ Židovi iz Đurđevca nisu imali svoju općinu, nego su bili pod nadležnosti židovskih bogoštovnih općina u Bjelovaru i Koprivnici.¹⁴⁴ Od svojih društava imali su samo *Svetu bratovštinu Chevra Kadischa* (1894.).¹⁴⁵ Iako su se zbog te odluke bunili, želja im nije ispunjena jer su Odjel za bogoštovlje i nastavu te Poglavarstvo grada Bjelovara smatrali da će se osnivanjem općine u Đurđevcu smanjiti prinosi Bjelovarske židovske općine.¹⁴⁶

¹³³ Miholek, 1993./94., 74.

¹³⁴ Miholek, 2000./01., 112.

¹³⁵ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899) - (1131/1903.) - koliko je đurđevačka židovska zajednica napredovala vidljivo je iz dopisa Lj. Schwarza koji piše: "traže dozvolu osnutka općine jer da su se 1900. godine zbile takove promjene u odnošajima materijalnih izraelićana i njihovih obćina da ne bi došlo u pogibelj niti opstanak izraelitske obćine u Belovaru niti one u Koprivnici".

¹³⁶ *Podravac*, br. 24/1897.; br. 25/1897. - na osnivačkoj skupštini bio je Albert Kohn - predsjednik, Leopold Kohn - blagajnik, Heinrich Fischer - knjigovođa. U tekstu pisac navodi da je prije deset godina (1887.) u Virju bilo 4 Židova, a sada ih je 20 i već otvaraju štedionicu.

¹³⁷ *Podravac*, br. 30/1897. - odvjetnik Karla Schwarza, pekara, bio je Iso Lichtenberg.

¹³⁸ *Podravac*, br. 29/1897.

¹³⁹ *Podravac*, br. 28/1897., br. 30/1897.

¹⁴⁰ *Podravac*, br. 5/1898.

¹⁴¹ *Podravac*, br. 27/1897. - novinar se tuži da se Židovu ne smije više ništa reći, a da te on ne tuži. Nedavno je tamošnji kapelan g. Krsnik rekao jednom Židovu da neće pored njega sjediti jer je Židov, na što ga je ovaj tužio kotarskom sucu.

¹⁴² *Podravac*, br. 7/1898.

¹⁴³ *Podravski glasnik*, br. 1/1898.

¹⁴⁴ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899.) - (1379/1904.). - po popisu pučanstva 1900. na području kotara đurđevačkog ima 246 Židova. Od toga u općini Đurđevac 67, u općini Ferdinandovac 23, u općini Kloštru 30, u Pitomači 54, a u Sesvetama 14 Židova. Prema tome, njih 188 duša spadalo je pod bjelovarsku židovsku općinu. Preostalih Židovi, oni u Virju njih 39 i općini Molve njih 19 (ukupno 58) pripadali su židovskoj općini u Koprivnici.

¹⁴⁵ Pravila, 2000., 59.

¹⁴⁶ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899.) - (16306/1899.) - *pritužba Izraelićana bjelovarskog kraja*. Kao odvjetnik đurđevačkih Židova predstavljao se Ljudevit Schwarz.

S tom se odlukom slagala i židovska općina u Koprivnici koja se odlučno protivila osnivanju židovske općine u Đurđevcu.¹⁴⁷ Godine 1910. trgovište Đurđevac brojilo je 8707 stanovnika, od toga 51 Židova,¹⁴⁸ što nam govori, a i vidljivo je iz tablice da je došlo do povećanja brojnosti židovskog stanovništva u Đurđevcu.

Ovdje možemo spomenuti i Novigrad Podravski koji je ležao na granici koprivničkog i đurđevačkog kotara, izborno povezan s Virjem koje je administrativno bilo pod Đurđevcem.¹⁴⁹ Iako je Novigrad bio poznat po svojim domaćim trgovcima, iznimku je učinio jedan doseljeni, prvi Židov trgovac u Novigradu Mavro Goldschmidt (Schleining u Gradišću, 1830. - Novigrad, 1910.) i članovi njegove obitelji koji su se izvrsno uklopili u tu sredinu. Mavro se 1868. doselio u Novigrad i tamo otvorio trgovinu te robu dovezio dravskim putem. Uključio se u svakodnevni život Novigrada te je bio jedan od članova, tj. nadvojvoda Dobrovoljnog vatrogasnog društva.¹⁵⁰ Jedan od osnivača *Novigradske štedionice* 1906. bio je njegov sin, novigradski trgovac Ignatz Goldschmidt, koji je bio član ravnateljstva štedionice do 1911. godine. Ostala njegova djeca Ignatz, Rudolf, Antun (mesar) i Marta kasnije su osnovali svoje vlastite veće ili manje trgovine. Uz njih su poznati trgovci Izidor, Adolf, Albert i Sigimund Weiss, koji su imali trgovinu u Hlebinama i u Virju.¹⁵¹

Početak 18. stoljeća (1710.) **Legrad** je kao mjesto preseljeno sa sjeverne na južnu stranu rijeke Drave. Prema tome, Legrad je postao podravsko, a prestao biti međimursko mjesto. Upravo zbog svoga položaja i blizine mađarske granice Legrad ima heterogenu strukturu stanovništva po narodnosti i vjeri.¹⁵² Legrad se kao mjesto uz lijevu obalu Drave našlo na putu židovskih migracija u Međimurje i Čakovec, a s druge strane na putu prema jugu, preko Drave i Podravine prema Hrvatskom zagorju i Slavoniji. Na planovima Giovannija Giuseppea Spalla 1670. i 1671. ucrtano je židovsko naselje "*Juden Stadt*" koje se razvilo izvan utvrđenog dijela grada. Židovsko je naselje povezano trima drvenim mostovima s ostatkom naselja.¹⁵³ Iako se u spisima legradskog magistrata iz 1672. godine među prisežnicima spominje Samuel Ujlaki, za kojeg možemo pretpostaviti da je Židov,¹⁵⁴ no kao što je već ranije spomenuto, prvi potpuno pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu je iz kanonskih vizitacija 1698. godine.¹⁵⁵ Sljedeći podatak o prisutnosti Židova u Legradu popis je davanja poreza iz 1676. godine u kojem je zapisano da se za Legrad skupljao porez kod Židova, no ne navodi se za koliko obitelji, niti poimenično, što je očit dokaz prisutnosti Židova na tim prostorima.¹⁵⁶ To je prvo saznanje o postojanju židovskih trgovaca u tim krajevima, no zbog kasnijih zakonskih prepreka Marije Terezije očito je da su se Židovi iselili i ponovno vratili početkom 19. stoljeća. Krajem 18. stoljeća u Legradu se pojavljuju grčki, a početkom 19. stoljeća i židovski trgovci.¹⁵⁷ Tijekom revolucionarnih godina 1848./49., kada je Legrad ponovno postao dio Hrvatske i kada su istjerani Mađari, okolno židovsko stanovništvo našlo se u neizgodnoj situaciji jer su ih Legradani smatrali

¹⁴⁷ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899.) - (1379/1904.) - Židovska općina u Koprivnici smatrala je da bi osnivanjem nove općine bio ugrožen njezin opstanak, a potvrđivala je to i potvrdama Židova iz Molva i Virja, koji ne žele novu općinu.

¹⁴⁸ Horvat, 1940., 63.

¹⁴⁹ Kolar-Dimitrijević, 2001., 94.

¹⁵⁰ Kolar-Dimitrijević B, 2001., 115-116.

¹⁵¹ Kolar-Dimitrijević B, 2001., 116.

¹⁵² Feletar, 1971., 37, 107.

¹⁵³ Slukan-Altić, 2002., 115; Klemm, 1986., 198.

¹⁵⁴ Petrić, 2002., 109-110.

¹⁵⁵ Petrić, 2002., 109-110.

¹⁵⁶ Magyar-zsidó oklevéltár, 1959., 401-402.

¹⁵⁷ Feletar, 1971., 113.

doušnicima Mađara ili Austrijancima.¹⁵⁸ U prvom popisu stanovništva 1857. godine u Legradu je bilo 2753 stanovnika, od toga 48 Židova (1,74%).¹⁵⁹ Horvat u svojem dijelu navodi da je Legrad 1857. imao 2357 stanovnika i 48 Židova (2,0%).¹⁶⁰ Vrlo brzo nakon toga Legrad s cijelim Međimurjem ponovno je priključen Mađarskoj, čime je počela mađarizacija toga kraja. Svojevrsnim porastom broja Židova i njihovim širenjem nastajala su njihova minijaturna groblja, pa je takvo jedno i u Legradu utemeljeno 1867. godine.¹⁶¹ Te iste godine Židovi su osnovali i svoje pogrebno društvo *Chevra Kadischa*. Prema Helleru (*Jenö Haller, Legrad története, Eszek, 1912.*), osnivačem židovske općine smatra se Mark Friedfeld koji se, prema njegovim saznanjima, doselio u mjesto 1820. godine. Židovska općina u Legradu spadala je pod židovsku crkvenu jurisdikciju u Koprivnici. Dio Legrada, gdje su najviše živjeli Židovi, i danas se zove *Židovaroš*.¹⁶²

Na kraju bi se moglo reći da podravski i koprivnički Židovi nisu doživljavali Koprivnicu i okolna mjesta kao dijasporu, nego su se vrlo brzo suživjeli s domaćim stanovništvom, postavši dio njih. Kako dr. Švarc kaže: “*Čitava koprivnička židovska zajednica je zapravo u najvećem broju potpala pod blagu asimilaciju, ne izgubivši židovski identitet, ali prihvativši Hrvatsku kao drugu domovinu, prihvativši njezinu kulturu i baštinu kao svoju. Mišljenja sam da je upravo taj dualitet (dvojnost, op. autora) dao Židovima stanovito bogatstvo duha.*”¹⁶³

SUMMARY

As early as the 17th century, Jews had first arrived as peddlers and merchants, settling down in the 18th century. In the 19th century, however, especially after 1873 and their being granted full legal and civic rights, Jews became influential citizens and merchants in Podravina towns, marketplaces and villages. Although in the period 1857 - 1910 Podravina grew demographically strong, the number of Jews decreased in comparison the total population. Still, some towns had an increase in Jewish population, which resulted in their overall influence on economy, politics and culture. For example, in the late 19th century Koprivnica, Jews had a large share of trade, participated in all relevant economic areas, like banking, manufacturing and industry. In doing so, Jews helped not only Koprivnica, but to entire Podravina region, in further economic growth. The same applies to other towns and places of Podravina too.

¹⁵⁸ *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske - Narodne novine*; 102/1848. - vijesti s ratišta - dopisnik Rusan opisuje situaciju u Legradu sada ponovno “*Hrvatskom trgovištu*”. “*Međimurje je naše. Naši su već do Kaniže dospjeli. Židovi čujemo beketju kao jarci od težine straha*”; 20/1849. - odnos Židova spram Hrvata u Legradu - prema dopisniku “*tamošnji Čifuti*” prije dolaska Hrvata hvalisali su se govoreći: “*Was wollen den die Kroaten? Die Kroaten sind gar zu schwach um uns zu besiegen?*”

¹⁵⁹ Feletar, 1971., 117.

¹⁶⁰ Horvat, 1944., 262.

¹⁶¹ Kapun/Pal, 1998., 339; Feletar, 1971., 157.

¹⁶² Feletar, 1971., 156 - autor napominje da su legradsku židovsku crkvenu općinu vodili članovi obitelji Goldschmidt, zatim od 1860. Goldmann, do 1866. Rosenfeld, pa sve do 1901. Salamon Breuer te nakon njega David Gracz.

¹⁶³ Švarc, 1991., 174.

ARHIVSKA GRAĐA

HDA-Predsjedništvo zemaljske vlade

HDA-Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade

HDA-Križevačka županija

HDA-Varaždinska županija

Magyar Országos Levéltár, C-55 Departamentum Judaeorum, 1783. - 1848.

NOVINE:

Podravec - list za gospodarstvo, pouku i zabavu, izlazi od 1895. do 1942. u Virju, Đurđevac, vlasnik i urednik mu je bio Peroslav Ljubić

Podravski glasnik - list kojem je zadaća da pomaže kulturne i materijalne interese hrvatske Podravine, izlazio samo 1898. u Virju, a urednik mu je bio D. Drašković

Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske - Narodne novine, 1848./49.

POPIS LITERATURE:

1. Bedić, 1996.; Bedić, Marko, Zapisi iz gospodarskog života gjurgjevačkog kraja tijekom 19. stoljeća, *Đurđevčki zbornik - V povodu 70. obletnice živlejna Đuke Tomerlina-Picoka*, Đurđevac, 1996.
2. Bratković - Feletar - Prvčić, 1988.; Bratković, Ivan - Feletar, Dragutin - Prvčić, Vjekoslav, Razvoj trgovine i ugostiteljstva u koprivničkoj Podravini, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1988.
3. Brozović, 1997.; Brozović, Leander: *Građa za povijest Koprivnice*, Koprivnica, 1978.
4. Dobrovšak, 1997.; Dobrovšak, Ljiljana, Židovi u hrvatskim zemljama 1848./49., *Radovi*, vol. 30., Zagreb, 1997., 77-89.
5. Dobrovšak, 2003.; Dobrovšak, Ljiljana, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Drayfusove afere 1894. - 1899.)*, Zagreb, 2003., magistarski rad
6. Feletar, 1971.; Feletar, Dragutin, *Legrad*, Čakovec, 1971.
7. Feletar, 1982.; Feletar Dragutin, *Studije i radovi o Podravini*, Čakovec, 1982.
8. Feletar, 1986.; Feletar Dragutin, Značenje geografskog položaja demografskih osobina za razvoj Koprivnice u prošlosti i sadašnjosti, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 11-17.
9. Feletar, 1988.; Feletar, Dragutin, *Podravina - općine Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*, Koprivnica 1988.
10. Feletar - Prvčić, 1993.; Feletar, Dragutin - Prvčić, Vjekoslav, *Stara Koprivnica-Das alte Koprivnica-Old Koprivnica*, Koprivnica, 1993.
11. Feletar, 1997.; Feletar, Dragutin, Geografske, prometne i demografske značajke Ludbreške Podravine, *Ludbreg - Ludbreška Podravina, umjetnička topografija Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1997.
12. Grgin, 2003.; Grgin, Borislav, Odnos središnje vlasti i grada Koprivnice za vladavine ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina (1458. - 1490.), *Podravina*, časopis za multidisciplinarna istraživanja, br. 3, Koprivnica, lipanj, 2003., 124-132.
13. Gross, 1985.; Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. - 1860.*, Zagreb, 1985., 360-369.
14. Gross, 1987.; Gross, Mirjana, Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću, *Gordogan*, siječanj-travanj, 23-24, Zagreb, 1987., 25-38.
15. Gross - Szabo, 1992.; Gross, Mirjana - Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 418-423.
16. Gross, 1998.; Gross, Mirjana, Ravnopravnost bez jednakovrijednosti, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 106-126.
17. Grupa autora, 1986.; Grupa autora, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986.

18. Horvat, 1940.; Horvat, Rudolf, *Povijest Gjurgjevca*, Zagreb, 1940.
19. Horvat, 1943.; Horvat, Rudolf, *Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice*, Zagreb, 1943.
20. Horvat, 1944.; Horvat, Rudolf, *Povijest Međimurja*, Zagreb, 1944.
21. Horvat, 1997.; Horvat, Rudolf, Uspomene iz moje mladosti, (priređeni rukopis), *Podravski zbornik*, 23, Koprivnica, 1997., 26-30.
22. Horvat, 1997.b; Horvat, Rudolf, Hrvatska Podravina, (Hrvatska Podravina - povijesne rasprave crtica i bilješke, Zagreb, 1933.; *Župe u Hrvatskoj Podravini*, Hrvatska prošlost II, Zagreb, 1941.), pretisak, Koprivnica, 1997.
23. Izvješće, 1892.; *Izvješće o stanju obćih pučkih i šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice koncem školske godine 1891. - 1892.*, Koprivnica, 1892.
24. Izvješće, 1894.; *Izvješće o stanju općih pučkih i šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice koncem školske godine 1893. - 1894.*, Koprivnica, 1894.
25. Kapun - Pal, 1998.; Kapun, Vladimir - Pal, Đorđe, Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 335-357.
26. Karaman, 1986.; Karaman, Igor, Osnovne socijalno-ekonomske determinante povijesnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 18-23.
27. Katalog, 1988.; *Katalog izložbe "Židovi na tlu Jugoslavije"*, MUO, Zagreb, 1988.
28. Klemm, 1986.; Klemm, M., Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju, *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, br.1., Varaždin, 1986., 198.
29. Kolar-Dimitrijević, 1996.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Koprivnička tvornica "Danica" do 1937. godine, *Podravski zbornik*, 22, Koprivnica, 1996., 119-134.
30. Kolar-Dimitrijević, 1995.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Gradnja podravske pruge, *Podravski zbornik*, 21., Koprivnica, 1995., 45-54.
31. Kolar-Dimitrijević, 1998./99.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Ban Pavle Rauch i Podravina, *Podravski zbornik*, 24./25., Koprivnica, 1998./99., 113-136.
32. Kolar-Dimitrijević, 2001., Kolar-Dimitrijević, Mira, Politički život Novigrada Podravskog do Drugog svjetskog rata, *Općina Novigrad Podravski*, izabrane teme, Novigrad Podravski, 2001.
33. Kolar-Dimitrijević, B 2001., Kolar-Dimitrijević, Mira, Gospodarski život Novigrada Podravskog od 1900. do 1941. godine, *Općina Novigrad Podravski*, izabrane teme, Novigrad Podravski, 2001.
34. Kolar-Dimitrijević, 2003.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine, *Podravina*, br. 4., Koprivnica, 2003., 57-74.
35. *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986.
36. Kovačić, 1998./99. Kovačić, Daniel, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju, *Podravski zbornik*, 24/25, Koprivnica, 1998./99., 137-154.
37. Kudumija, 1968.; Kudumija, Mato, *Đurđevac u svijetu i vremenu*, Đurđevac, 1968.
38. Loborec - Feletar, 1986.; Loborec, Božena - Feletar, Dragutin, Bibliotekarstvo u općini Koprivnica, *Podravski zbornik*, 1986., Koprivnica, 1986., 87-100.
39. Lončarić-Plančić, 1986.; Lončarić-Plančić, Marija, Izgradnja grada do sredine 19. stoljeća, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 33-51.
40. *LUDBREG - Ludbreška Podravina*, umjetnička topografija Hrvatske, ured. Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1997.
41. Magyar -zsidó oklevéltár, 1959.; Magyar -zsidó oklevéltár- Monumenta Hungariae Judaica, urednik Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V./I. kötet 1096-1700, Budapest, 1959.,
42. Magyar -zsidó oklevéltár, 1970; *Magyar -zsidó oklevéltár - Monumenta Hungariae Judaica*, Scheiber Sándor, XIII. kötet, 1296-1760, Budapest, 1970.
43. Magyar -zsidó oklevéltár, 1974; *Magyar -zsidó oklevéltár- Monumenta Hungariae Judaica*, Scheiber Sándor, XVI. kötet, 1412-1770, Budapest, 1974.
44. Miholek, 1993./94.; Miholek, Vladimir, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 19/20, Koprivnica, 1993./94., 63-78.
45. Miholek, 2000./01; Miholek, Vladimir, Stari sajmovi i trgovine u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 26./27., Koprivnica, 2000./01., 105-115.
46. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. - 1991. po naseljima*, sv. 3., Zagreb, 1998.
47. Pavličević, 1980.; Pavličević, Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980.

48. Pavličević, 1990.; Pavličević, Dragutin, Pojave antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1883., *Bilten 15.*, lipanj/srpanj, Zagreb, 1990., 3.
49. Petrić, 1996.; Petrić, Hrvoje, Ludbreg i ludbreška Podravina u novom vijeku, *Podravski zbornik*, 22, 1996., 85-94.
50. Petrić, 1997. A; Petrić, Hrvoje, Društvene i gospodarske osobine razvoja ludbreške Podravine u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravski zbornik*, 23, Koprivnica, 1997., 65-78.
51. Petrić, 1997. B; Petrić, Hrvoje, Društveni i gospodarski razvoj od srednjeg vijeka do prvog svjetskog rata, *Ludbreg - Ludbreška Podravina, umjetnička topografija Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1997.
52. Petrić, 2000. A; Petrić, Hrvoje, *Koprivnica na razmeđu epoha (1765. - 1870.)*, Koprivnica - Zagreb, 2000. A
53. Petrić, 2000. B; Petrić, Hrvoje, *Općina i župa Drnje*, Drnje, 2000. B
54. *Pravila društava 1845. - 1945.*, tematski vodič, uredila Slavica Pleše, HDA, Zagreb, 2000.
55. Petrić, 2002.; Petrić, Hrvoje, Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh), *Podravina*, br. 2, vol. 2., Koprivnica 2002., 99-114.
56. Ružić, 1897.; Ružić, Ivan, *Govor dra. Ivana Ružića zastupnika izbornog kotara koprivničkog rečen u hrvatskom saboru 17. kolovoza 1897. i interpelacija izrečena 14. kolovoza 1897. o razpisu gradskih izbora u Koprivnici*, Zagreb, 1897.
57. Sabolović-Krajina, 1991.; Sabolović-Krajina, Dijana, Vjerske zajednice i vjeroispovijesti na koprivničkom području, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1991., 151-165.
58. Schwarz, 1901.; Schwarz, Gavro, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III, Zagreb, 1901., 185-194.
59. Slukan-Altić, 2002.; Slukan-Altić, Mirela, Legrad - grad na sutoku rijeka i razmeđu država, *Podravski zbornik*, 28, Koprivnica, 2002.
60. Szabo, 1989.; Szabo, Agneza, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji, 1851. - 1910, *Naše teme*, 33. (7-8), Zagreb, 1989., 2128-2138.
61. Švarc, 1998.; Švarc, Krešimir, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998.
62. Švarc, 1991.; Švarc, Krešimir, Prilozi za povijest koprivničkih Židova, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1991., 167-182.
63. Švarc, 1993./94.; Švarc, Krešimir, Sjećanje na Milana Grafa, *Podravski zbornik*, 19-20, Koprivnica, 1993./94., 129-140.
64. Švob, 1997.; Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj - migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997.
65. Švob, 1998.; Švob, Melita, Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 268-282.
66. Winter, 1986.; Winter, Marija, Tragedija ludbreških Židova, *Podravski zbornik*, 1986., Koprivnica 1986., 23-31.
67. Winter, 2000.; Winter, Marija, *Iz povijesti Ludbrega i okolice*, knjiga I, II, Koprivnica, 2000.